ԵՂԲԱՅՐԱՑԻՆ ԿՐԱԳԻՐ

Թիւ 59 — Ի Կոստանդնուպոլիս 25 Սեպտեմբեր 1863. — Գ. Տարի.

ԵՂԲԱՅՐԱՏԷՐ.

Ի Կոստանդնուպոլիս 25 Սեպտեմբեր 1863.

Անցեալ 19էն Ի յայտարարութեանդարձեալ Սեբաստացոց Եպարքիայի Ամենայն Հայոց Պատրիարքութեան ընտրութիւնքն ի Պոլսոյ Հայոց։

Յետ հրատարակութեան հոյլոյ կոչերի։

"Յայտարարեալ է

"Լիցի ծանուցեալ Հասարակութեան Տրոյ "Հայոց Եղբայց ազգ, զի հանգուցեալ Գերաշնորհելի "Խորէն Արքեպիսկոպոսն Սեբաստացոյ "Հանգեալ ամենայն Հայոց՝ որ յԵրուսաղէմ թաղեալ "Արքեպիսկոպոս Սեբաստացոյ թաղեալ թաղեալի "Ասուծի խոնարհեալի, ևս Տեառն Մարգար Աղա Հ. Ամ- "Փարձ Հրամանագրեալ ընդ ձեռամբ Ազգային "Լիցի ի Ամ Եկեղեցական Տրամադրելոյ "Հիմարեալի ի 20 Բարբարամանայն ի ամսոյս "Հանդերձեալ Արքայ պատարագիսն ընդ հանդերձ:

"Յետոյ խնդրեալ գրագրաց Յեր"կրորդութիւն, Հ. Հարութիւնեանց "Եկեղ" կոչ" ևս զիրար Ամենայն "Եկեղեցականաց Հայոց։"

"Ամենայն ազգաց Հայոց "Հրամանեալ էս "Հարգելոյ Սարգ "Եկեղեցական Հայոց "Ի Կոստանդնուպոլիս 18 Սեպտեմբեր 1863։"

Հաստատեալ ար էր այդ օրն (անցեալ 19էն) երեկոյեան երեքին Սիմեոնեան Խանումեանցի պարոյն, որոյ երկամեայ էր հանդերձ "Բաղդատեանի" Հանդարտ Բաղարջի յաստաղ ապարանքն էր (1861 Դեկտեմբեր 27.) Գնացեալ ուրեմն Արքեպիսկոպոսն թաղելիր Ասուծի Խոնարհեալ Տէր Հայրապետն թաղելի, ևս հրամարեալ էր ազգն ար յաստաղեալոյ ապատ օրենքն Բարեհամբաւ ևս գալ յեկեղեցի, Խնդրելի էր այդ օրն ամենայն ար Ընդհանուր Հոգեւոր Խորհրդոյն Հանդերձ Հանդերձեալի Հանդերձ: Հետեւեալ կիրակի ապատաւորն Էրզրումոյ Հ. Գրիգոր Եպիսկոպոսն Սեբաստացոյ Հանդերձ Հանդերձեալ Հանդերձ Հանդերձ Հանդերձ

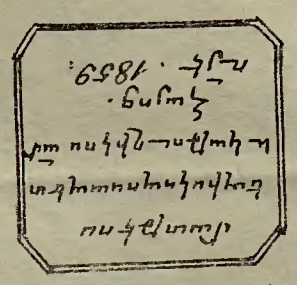

Հայաստան աշխարհս մեր և սեպհական
իմ հայրենիս այլ. Ի միմիայն ասելիս և հայելիս
զկնին ես հայոց աշխարհիս ինչ ի պատմութիւն անս
Հայաստանեայց Եկեղեցոյ անուն անուն
գրանցեալ ի հայերէն լեզուի ի հանրութիւն
հանեալ ի Վենետիկ ի տպարանի Սանուց
Ղազարեանց ի 1859 թուականի։

Հայաստանս ինչ աշխարհ է։ Հայաստան
աշխարհս ունի զանազան անուանս։ Ասեն զայն
Հայք, Հայոց աշխարհ, Հայոց երկիր։ Ասեն զայն
Արարատ, Արարատեան դաշտ, Արարատեան
երկիր։ Ասեն զայն Արմենիա։ Ասեն զայն
Մեծ Հայք։ Ասեն զայն Մեծ Արարատ։ Ասեն զայն
Մեծ Արմենիա։ Ասեն զայն Մեծ Հայաստան։
Ասեն զայն Հայոց աշխարհ։ Ասեն զայն
Հայոց երկիր։ Ասեն զայն Հայոց Արարատ։
Ասեն զայն Հայոց Արմենիա։ Ասեն զայն
Հայոց Հայաստան։ Ասեն զայն Հայոց
Արարատեան դաշտ։ Ասեն զայն Հայոց
Արարատեան երկիր։ Ասեն զայն Հայոց
Արարատեան Արմենիա։ Ասեն զայն
Հայոց Արարատեան Հայաստան։ Ասեն զայն
Հայոց Արարատեան աշխարհ։ Ասեն զայն
Հայոց Արարատեան երկիր։ Ասեն զայն
Հայոց Արարատեան Արարատ։ Ասեն զայն
Հայոց

Հանդիպումներ Ալեքսանդրիայի գրադարանում

Հանրագիտարանային բառարանի հոդվածագրի համար նյութեր հավաքելիս հանդիպեցի մի անուն, որն ինձ համար դարձավ ամենաանսպասելի ուղեցույցը։ Խոսքը գրադարանավարի մասին է, ով ապրել է մեր թվարկությունից առաջ երրորդ դարի վերջին տասնամյակներում և ինքն իրեն գրել է մի տասներեք հատորանոց ինքնակենսագրություն, որի մեծ մասը հետագայում գրեթե ամբողջությամբ կորել է։ Մնացածը՝ մի քանի հազար էջ, գտնվել է Ֆայումի մոտ գտնված պապիրուսների մի հավաքածուի մեջ։

Գրադարանավարի անունը Դիոնիսիոս է։ Նա ծնվել է Ալեքսանդրիայում, սովորել է Հելիոպոլսի դպրոցում, աշխատել է գրադարանում երեսուներեք տարի՝ Տորեմոնի օրոք։ Հետագայում հեռացվել է պաշտոնից՝ «չարաշահումներ և հանրային գանձարանի դեմ գրված գրքեր» մեղադրանքով։ Նա գրել է, որ գրքերը գրվել են գաղտնի, գիշերվա մի մասը, և որ դրանք նվիրված են եղել մի կանանց, որոնց անունը նա չի նշում։

Ինձ հետաքրքրեցին երեք բաներ։ Առաջին՝ նա գրում է, որ գրադարանում գտնվող գրքերի մի մասը «ոչ թե գնվել, այլ գտնվել է ճանապարհին»։ Երկրորդ՝ նա նկարագրում է մի տեսակ գրքեր, որոնք «ունեն երկու ստվեր՝ մեկը՝ գրելիս, մեկը՝ կարդալիս»։ Երրորդ՝ նա գրում է, որ գրադարանավարի գործը «ոչ թե գրքերը պահելն է, այլ դրանց թույլ չտալը, որ մոռացվեն»։

Հոդվածս գրելիս ես փորձեցի հետևել այդ ուղեցույցին։ Ստորև բերված է մի քանի հատված՝ ռուսերեն թարգմանությամբ։ Բնագիրը հունարեն է։

(հետևյալ)

Գրադարանավարի գործը ոչ թե գրքերը հավաքելն է, այլ դրանց հիշողությունը պահելը։ Երբ գրքերը գնվում են, դրանք դառնում են գանձարանի սեփականություն։ Երբ գրքերը գտնվում են, դրանք դառնում են ընթերցողի։ Ես գերադասում եմ երկրորդը։

Տորեմոնը ինձ հանձնարարեց հավաքել Հոմերոսի բոլոր տարբերակները, որոնք գտնվում են գրադարանում։ Ես հավաքեցի հարյուր հիսուն։ Նա ասաց, որ դրանցից հինգ հարյուրը պետք է մնան։ Ես հարցրեցի, թե ինչպես ընտրեմ։ Նա ասաց՝ «ընտրիր այն, որը դեռ չի մոռացվել»։

Հետագայում ես հասկացա, թե ինչու նա հեռացվեց։ Նա գրում է, որ գրադարանավարը պետք է «մոռանա իր անունը»։ Ես չգիտեմ, թե նա մոռացավ իր անունը, թե ոչ։ Բայց գիտեմ, որ նա գրեց մի գիրք, որը դեռ գոյություն ունի։

Գրքի վերջին գլուխը գրված է մի տեսակ գրելաձևով, որը ես չեմ հանդիպել ոչ մի այլ տեղ։ Նա գրում է, որ գրադարանը «ոչ թե շենք է, այլ մարդիկ, որոնք հիշում են գրքերը»։ Ես չգիտեմ, թե դա ինչպես թարգմանեմ։ Գրեցի՝ «գրադարան»։ Բայց գրիչը ավելացրեց մի նշան, որը նշանակում է «կենդանի»։ Ես չգիտեմ, թե ինչու։

Գրքի վերջին նախադասությունը գրված է կարմիր թանաքով։ Նա գրում է, որ գրադարանավարը մահանալուց հետո գրքերը «ինքնաբերաբար տեղափոխվում են մի այլ գրադարան, եթե մեկը կա»։ Ես չգիտեմ, թե դա ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ մի գրադարան կա, որտեղ ես աշխատում եմ։ Ես չգիտեմ, թե ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ գրքերը գալիս են։

Հոդվածս գրեցի։ Ուղարկեցի։ Մերժվեց։ Գրեցի մի նամակ խմբագրին, որտեղ ասացի, որ գրադարանավարը գրել է մի գիրք, որը դեռ չի մոռացվել։ Նա պատասխանեց, որ հոդվածը «չունի աղբյուրներ»։ Ես գրեցի, որ աղբյուրը գրադարանն է։ Նա գրեց, որ գրադարանը «չի գոյություն ունի»։ Ես գրեցի, որ ես աշխատում եմ դրանում։ Նա գրեց, որ «դա մեկնաբանություն է»։ Ես գրեցի, որ դա ինձ համար դարձավ ամենաանսպասելի ուղեցույցը։ Նա գրեց, որ «ուղեցույցը չի հրատարակվում»։ Ես գրեցի, որ գրքերը գալիս են։ Նա գրեց, որ «գրքերը գալիս են, եթե մեկը կանչում է»։ Ես չգիտեմ, թե ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ գրքերը գալիս են։

Հոդվածս չհրատարակվեց։ Բայց գրքերը գալիս են։ Ես գրեցի մի նամակ, որտեղ ասացի, որ գրադարանավարը գրել է մի գիրք, որը դեռ չի մոռացվել։ Նա պատասխանեց, որ «գրքերը գալիս են, եթե մեկը կանչում է»։ Ես չգիտեմ, թե ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ գրքերը գալիս են։

Գրքի վերջին նախադասությունը գրված է կարմիր թանաքով։ Նա գրում է, որ գրադարանավարը մահանալուց հետո գրքերը «ինքնաբերաբար տեղափոխվում են մի այլ գրադարան, եթե մեկը կա»։ Ես չգիտեմ, թե դա ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ մի գրադարան կա, որտեղ ես աշխատում եմ։ Ես չգիտեմ, թե ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ գրքերը գալիս են։

Հոդվածս գրեցի։ Ուղարկեցի։ Մերժվեց։ Գրեցի մի նամակ խմբագրին, որտեղ ասացի, որ գրադարանավարը գրել է մի գիրք, որը դեռ չի մոռացվել։ Նա պատասխանեց, որ հոդվածը «չունի աղբյուրներ»։ Ես գրեցի, որ աղբյուրը գրադարանն է։ Նա գրեց, որ գրադարանը «չի գոյություն ունի»։ Ես գրեցի, որ ես աշխատում եմ դրանում։ Նա գրեց, որ «դա մեկնաբանություն է»։ Ես գրեցի, որ դա ինձ համար դարձավ ամենաանսպասելի ուղեցույցը։ Նա գրեց, որ «ուղեցույցը չի հրատարակվում»։ Ես գրեցի, որ գրքերը գալիս են։ Նա գրեց, որ «գրքերը գալիս են, եթե մեկը կանչում է»։ Ես չգիտեմ, թե ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ գրքերը գալիս են։

Գրքի վերջին նախադասությունը գրված է կարմիր թանաքով։ Նա գրում է, որ գրադարանավարը մահանալուց հետո գրքերը «ինքնաբերաբար տեղափոխվում են մի այլ գրադարան, եթե մեկը կա»։ Ես չգիտեմ, թե դա ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ մի գրադարան կա, որտեղ ես աշխատում եմ։ Ես չգիտեմ, թե ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ գրքերը գալիս են։

Հոդվածս գրեցի։ Ուղարկեցի։ Մերժվեց։ Գրեցի մի նամակ խմբագրին, որտեղ ասացի, որ գրադարանավարը գրել է մի գիրք, որը դեռ չի մոռացվել։ Նա պատասխանեց, որ հոդվածը «չունի աղբյուրներ»։ Ես գրեցի, որ աղբյուրը գրադարանն է։ Նա գրեց, որ գրադարանը «չի գոյություն ունի»։ Ես գրեցի, որ ես աշխատում եմ դրանում։ Նա գրեց, որ «դա մեկնաբանություն է»։ Ես գրեցի, որ դա ինձ համար դարձավ ամենաանսպասելի ուղեցույցը։ Նա գրեց, որ «ուղեցույցը չի հրատարակվում»։ Ես գրեցի, որ գրքերը գալիս են։ Նա գրեց, որ «գրքերը գալիս են, եթե մեկը կանչում է»։ Ես չգիտեմ, թե ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ գրքերը գալիս են։

Գրքի վերջին նախադասությունը գրված է կարմիր թանաքով։ Նա գրում է, որ գրադարանավարը մահանալուց հետո գրքերը «ինքնաբերաբար տեղափոխվում են մի այլ գրադարան, եթե մեկը կա»։ Ես չգիտեմ, թե դա ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ մի գրադարան կա, որտեղ ես աշխատում եմ։ Ես չգիտեմ, թե ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ գրքերը գալիս են։

Հոդվածս գրեցի։ Ուղարկեցի։ Մերժվեց։ Գրեցի մի նամակ խմբագրին, որտեղ ասացի, որ գրադարանավարը գրել է մի գիրք, որը դեռ չի մոռացվել։ Նա պատասխանեց, որ հոդվածը «չունի աղբյուրներ»։ Ես գրեցի, որ աղբյուրը գրադարանն է։ Նա գրեց, որ գրադարանը «չի գոյություն ունի»։ Ես գրեցի, որ ես աշխատում եմ դրանում։ Նա գրեց, որ «դա մեկնաբանություն է»։ Ես գրեցի, որ դա ինձ համար դարձավ ամենաանսպասելի ուղեցույցը։ Նա գրեց, որ «ուղեցույցը չի հրատարակվում»։ Ես գրեցի, որ գրքերը գալիս են։ Նա գրեց, որ «գրքերը գալիս են, եթե մեկը կանչում է»։ Ես չգիտեմ, թե ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ գրքերը գալիս են։

Գրքի վերջին նախադասությունը գրված է կարմիր թանաքով։ Նա գրում է, որ գրադարանավարը մահանալուց հետո գրքերը «ինքնաբերաբար տեղափոխվում են մի այլ գրադարան, եթե մեկը կա»։ Ես չգիտեմ, թե դա ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ մի գրադարան կա, որտեղ ես աշխատում եմ։ Ես չգիտեմ, թե ինչպես։ Բայց գիտեմ, որ գրքերը գալիս են։

ولكن هذه الحالة لم تدم طويلاً، إذ أخذ يلاحظ أن الأشياء التي كان يراها في الماضي بعين الإعجاب والتقدير، صارت تبدو له أقل بريقاً مما كان يظن. فالمدينة التي حلم بها طويلاً، بدت له مزدحمة بالضجيج والأقنعة، والناس الذين كان يحسدهم على حريتهم وثقتهم، بدوا له أسرى عادات لا يعرفون كيف يتحررون منها. وحين عاد إلى قريته بعد غياب دام أحد عشر عاماً، لم يجد فيها ما كان يتوقعه من الحنين الجارف، بل وجد أن الزمن قد غيّر كل شيء، وأن الذاكرة كثيراً ما تجمّل الماضي لتجعله أكثر احتمالاً.

وفي ليلته الأولى في بيت والديه، جلس إلى النافذة يتأمل الأزقة التي لعب فيها صغيراً، فتذكر أصدقاءه الذين رحلوا مثله، وتساءل: هل كان رحيلي هروباً من الواقع أم بحثاً عن الحقيقة؟ لم يجد جواباً قاطعاً، لكنه شعر أن السؤال نفسه كان ثمرة رحلته، وأن من لا يسأل لا يتغير. وفي الصباح التالي، قرر أن يكتب ما رآه وما عاشه، لا ليمجّد أحداً أو يدين أحداً، بل ليترك للقارئ حق الحكم والمقارنة.

٤ ذكرى المدرسة الأولى

كان يوسف الحلبي يتذكر يوم دخوله المدرسة الابتدائية في حلب عام ١٩٢٩م كأنه يوم أمس، رغم مرور أكثر من ستين عاماً عليه. كان عمره آنذاك سبعة أعوام، وكان يحمل حقيبة جلدية صغيرة ورثها عن أخيه الأكبر، وفيها دفتر وقلم رصاص وقطعة خبز وجبن. لم يكن يعرف من الدنيا خارج حارته إلا القليل، وكان خروجه من بيت والديه إلى المدرسة أول خطوة له في عالم واسع لا يعرف حدوده بعد.

كانت المدرسة مبنى حجرياً من طابقين، بناه أحد التجار الأغنياء على طراز يجمع بين العمارة العثمانية والنوافذ الأوروبية الكبيرة التي كانت تثير فضول الصغار كلما مروا بجانبها. كان المبنى يضم ثلاث عشرة غرفة صفية، ومكتبة صغيرة، وساحة واسعة فيها شجرة توت كبيرة كان الطلاب يتسلقونها في أوقات الراحة رغم تحذير المعلمين. كان المدير آنذاك رجلاً ستيناً اسمه عبد الرحمن الكيالي، يلبس الطربوش والبدلة السوداء، ويمشي بين الصفوف وبيده عصا رفيعة لا يكاد يستخدمها إلا نادراً.

كان المعلم الأول ليوسف اسمه أحمد الزرقاني، شاباً في الثلاثين من عمره، يلبس نظارة سميكة وبدلة رمادية باهتة، وكان يحب الأطفال حباً صادقاً لا تصنع فيه. كان يقرأ لهم قصصاً من كتب مصرية وشامية، ويكتب على السبورة بخط جميل يحاول الطلاب تقليده طويلاً دون نجاح كبير. وكان يوسف يجلس في الصف الثاني، قريباً من النافذة، يسرح أحياناً فيرى من خلال الزجاج أطفالاً يلعبون في الزقاق، فيتمنى لو كان معهم بدل أن يجلس هنا يحفظ جدولاً لا يفهم فائدته بعد.

كانت أيام الدراسة تمضي على وتيرة واحدة: استيقاظ مبكر على صوت المؤذن، فطور بسيط من خبز وزيت وزعتر، ثم مشي مع جيران آخرين إلى المدرسة في طابور صغير يحمل الحقائب على الظهور. كان الطريق يستغرق ربع ساعة إن لم يتأخر أحد، وكان التأخر يعني وقوف الطالب أمام الطابور ساعة كاملة وتلقي توبيخ علني. لم يتأخر يوسف إلا مرتين في سنته الأولى، وكان في المرتين يشعر بخجل ثقيل ظل يرافقه طوال اليوم كأنه علامة على فشل لا يريد أن يراه أحد.

كان الحساب أول ما أحبه يوسف من المواد، لأن أرقامه كانت تبدو له أقل التباساً من الكلمات التي يتهجاها ببطء ويخلط بين حروفها. كان يحفظ جدول الضرب في أسبوعين بينما احتاج زملاؤه إلى شهر كامل، فكان المعلم يكلفه أحياناً بمساعدة الآخرين، وكان يوسف يفرح بهذا التكليف فرحاً يخجل منه بعد ذلك حين يتذكر أن بعض زملائه كانوا يضحكون عليه لأنه يحب الدراسة. لم يكن يعرف يومها أن الضحك على المجتهد عادة قديمة لا تموت، وأنه سيلقاها مراراً في حياته كلها.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

۶ — ڈھلوان کھیتوں میں گندم کی بوائی:

ڈھلوان کھیتوں میں گندم کی بوائی کے لیے کسان پرانے زمانے سے ایک ہی طریقہ اپناتے آئے ہیں جو مٹی کو بہنے سے روکتا ہے۔ کھیت کو افقی پٹیوں میں بانٹ کر ہر پٹی پر ہل کی لکیر زمین کے گرد گھومتی ہے، اور بیج اسی لکیر میں بویا جاتا ہے۔ اس طریقے کو کنٹور فارمنگ کہتے ہیں۔ ضلع کوہ نمک کے کئی گاؤں اب بھی یہی کرتے ہیں۔

ہمارے گاؤں میں یہ کام ستمبر کے آخر میں شروع ہوتا ہے جب پہلی بارش کے بعد مٹی نرم ہو جائے۔ بیج عام طور پر دیسی گندم کے ہوتے ہیں جو کھاد کم مانگتے ہیں اور سوکھے کو برداشت کرتے ہیں۔ بوائی کے بعد کھیت پر ہلکا سا پاٹا پھیرا جاتا ہے تاکہ بیج مٹی سے ڈھک جائے اور پرندے نہ اٹھا لیں۔

کنٹور فارمنگ کے فائدے کئی ہیں۔ پانی ہر پٹی میں رکتا ہے اور نیچے کی پٹی تک پہنچتا ہے، اس لیے اوپر کی پٹی خشک رہنے کے باوجود نیچے فصل اگ جاتی ہے۔ کھاد بھی بہہ کر ضائع نہیں ہوتی۔ کسان کہتے ہیں کہ اگر ڈھلوان پر سیدھی لکیر کھینچی جائے تو پہلی ہی بارش میں آدھی کھاد نالے میں چلی جاتی ہے۔

ڈھلوان کی ڈگری کے حساب سے پٹی کی چوڑائی بدلتی ہے۔ ہلکی ڈھلوان پر پٹی چالیس قدم چوڑی ہو سکتی ہے، جبکہ تیز ڈھلوان پر پٹی بیس قدم سے کم رہتی ہے تاکہ پانی رفتار نہ پکڑے۔ ہر پٹی کے کنارے پر ایک کچا پشتہ بنایا جاتا ہے جو بارش کے پانی کو روکتا ہے اور اسے آہستہ آہستہ نیچے اترنے دیتا ہے۔

کٹائی کے وقت کسان ہر پٹی کو الگ کاٹتے ہیں اور بالیاں الگ ڈھیر کرتے ہیں تاکہ بیج میں ملاوٹ نہ ہو۔ اگلے سال وہی بیج دوبارہ بویا جاتا ہے۔ یہ سلسلہ نسلوں سے چلا آ رہا ہے اور کسی کتاب میں لکھا نہیں گیا، صرف یاد میں ہے۔

۷ — کٹائی کے بعد کھیت کی صفائی

کٹائی کے بعد کھیت میں جو ٹھونٹھ، پتے اور بھوسے کے ٹکڑے رہ جاتے ہیں انہیں صاف کرنا کسان کا اگلا کام ہوتا ہے۔ یہ کام بظاہر معمولی لگتا ہے مگر اسی پر اگلی فصل کا انحصار ہوتا ہے۔ جو کسان صفائی میں سستی کرتا ہے اس کے کھیت میں کیڑے اور بیماری اگلے سال زیادہ آتی ہے۔

صفائی کا پہلا طریقہ جلانا ہے۔ ٹھونٹھ اور پتے ایک جگہ جمع کر کے جلائے جاتے ہیں اور راکھ کھیت میں بکھیر دی جاتی ہے۔ راکھ مٹی میں پوٹاش کا اضافہ کرتی ہے۔ دوسرا طریقہ بھوسے کو کھیت میں ہی چھوڑ دینا ہے تاکہ وہ سڑ کر کھاد بن جائے۔ کچھ کسان بھوسے کو بیچ دیتے ہیں جو چارے یا چھت کے کام آتا ہے۔

جلانے والے کسان کہتے ہیں کہ راکھ سے کیڑے مر جاتے ہیں اور زمین جلد گرم ہو جاتی ہے۔ سڑانے والے کہتے ہیں کہ بھوسا سڑ کر مٹی کو نرم کرتا ہے اور پانی روکتا ہے۔ دونوں طریقے اپنی جگہ درست ہیں اور علاقے کی ضرورت پر منحصر ہیں۔ ریت والی زمین میں بھوسا زیادہ بہتر ہے، چکنی مٹی میں راکھ زیادہ کام آتی ہے۔

صفائی کے بعد کھیت کو ہموار کیا جاتا ہے تاکہ پانی یکساں پھیلے۔ ہموار کرنے کے لیے لکڑی کا تختہ یا پرانا ہل استعمال ہوتا ہے۔ اس کے بعد کھیت کو کچھ دن دھوپ میں چھوڑا جاتا ہے تاکہ مٹی کے کیڑے اوپر آ جائیں اور پرندے انہیں چن لیں۔ یہ قدرتی صفائی کا حصہ ہے۔

۸ — بیج کا چناؤ اور محفوظ کرنا

اچھا بیج وہ ہوتا ہے جو صحت مند ہو، ٹوٹا نہ ہو اور پرانا نہ ہو۔ کسان بیج کے لیے سب سے بڑے دانے الگ کر لیتے ہیں اور انہیں دوسری فصل سے الگ رکھتے ہیں۔ بیج کو خشک کر کے مٹی کے برتن یا بوری میں رکھا جاتا ہے اور برتن کے منہ پر راکھ یا نیم کے پتے رکھ دیے جاتے ہیں تاکہ کیڑا نہ لگے۔

بیج کو محفوظ رکھنے کا دورانیہ فصل کے حساب سے طے ہوتا ہے۔ گندم کا بیج اگلے سال بویا جاتا ہے، جو کا بیج بھی اگلے سال، اور چنے کا بیج دو سال تک چل جاتا ہے۔ جو کسان بیج بیچتے ہیں وہ ہر سال نئی فصل سے نیا بیج لیتے ہیں تاکہ معیار برقرار رہے۔ یہ کام چھوٹا لگتا ہے مگر پورے گاؤں کی روزی اسی پر ٹکی ہوتی ہے۔

(ضلع کوہ نمک کے ایک کسان کے بیان سے ماخوذ)

۹ — ڈھلوان کھیتوں میں گندم کی بوائی

ڈھلوان کھیتوں میں گندم بونا میدان کے کھیت سے الگ ہے۔ پانی نیچے بہتا ہے اور مٹی اپنے ساتھ بیج بہا لے جاتی ہے اگر کسان سیدھی لکیر میں بوائی کرے۔ اس لیے کسان کنٹور فارمنگ کرتے ہیں یعنی ہل کی لکیر زمین کے گرد گھومتی ہے اور بیج اسی لکیر میں بویا جاتا ہے۔ یہ طریقہ ضلع کوہ نمک کے کئی گاؤں میں اب بھی رائج ہے۔

بوائی ستمبر کے آخر میں شروع ہوتی ہے جب پہلی بارش کے بعد مٹی نرم ہو جائے۔ بیج عام طور پر دیسی گندم کے ہوتے ہیں جو کھاد کم مانگتے ہیں اور سوکھے کو برداشت کرتے ہیں۔ بوائی کے بعد کھیت پر ہلکا سا پاٹا پھیرا جاتا ہے تاکہ بیج مٹی سے ڈھک جائے اور پرندے نہ اٹھا لیں۔

کنٹور فارمنگ کے فائدے کئی ہیں۔ پانی ہر پٹی میں رکتا ہے اور نیچے کی پٹی تک پہنچتا ہے، اس لیے اوپر کی پٹی خشک رہنے کے باوجود نیچے فصل اگ جاتی ہے۔ کھاد بھی بہہ کر ضائع نہیں ہوتی۔ کسان کہتے ہیں کہ اگر ڈھلوان پر سیدھی لکیر کھینچی جائے تو پہلی ہی بارش میں آدھی کھاد نالے میں چلی جاتی ہے۔

ڈھلوان کی ڈگری کے حساب سے پٹی کی چوڑائی بدلتی ہے۔ ہلکی ڈھلوان پر پٹی چالیس قدم چوڑی ہو سکتی ہے، جبکہ تیز ڈھلوان پر پٹی بیس قدم سے کم رہتی ہے تاکہ پانی رفتار نہ پکڑے۔ ہر پٹی کے کنارے پر ایک کچا پشتہ بنایا جاتا ہے جو بارش کے پانی کو روکتا ہے اور اسے آہستہ آہستہ نیچے اترنے دیتا ہے۔

کٹائی کے وقت کسان ہر پٹی کو الگ کاٹتے ہیں اور بالیاں الگ ڈھیر کرتے ہیں تاکہ بیج میں ملاوٹ نہ ہو۔ اگلے سال وہی بیج دوبارہ بویا جاتا ہے۔ یہ سلسلہ نسلوں سے چلا آ رہا ہے اور کسی کتاب میں لکھا نہیں گیا، صرف یاد میں ہے۔

۷ — کٹائی کے بعد کھیت کی صفائی

کٹائی کے بعد کھیت میں جو ٹھونٹھ، پتے اور بھوسے کے ٹکڑے رہ جاتے ہیں انہیں صاف کرنا کسان کا اگلا کام ہوتا ہے۔ یہ کام بظاہر معمولی لگتا ہے مگر اسی پر اگلی فصل کا انحصار ہوتا ہے۔ جو کسان صفائی میں سستی کرتا ہے اس کے کھیت میں کیڑے اور بیماری اگلے سال زیادہ آتی ہے۔

صفائی کا پہلا طریقہ جلانا ہے۔ ٹھونٹھ اور پتے ایک جگہ جمع کر کے جلائے جاتے ہیں اور راکھ کھیت میں بکھیر دی جاتی ہے۔ راکھ مٹی میں پوٹاش کا اضافہ کرتی ہے۔ دوسرا طریقہ بھوسے کو کھیت میں ہی چھوڑ دینا ہے تاکہ وہ سڑ کر کھاد بن جائے۔ کچھ کسان بھوسے کو بیچ دیتے ہیں جو چارے یا چھت کے کام آتا ہے۔

جلانے والے کسان کہتے ہیں کہ راکھ سے کیڑے مر جاتے ہیں اور زمین جلد گرم ہو جاتی ہے۔ سڑانے والے کہتے ہیں کہ بھوسا سڑ کر مٹی کو نرم کرتا ہے اور پانی روکتا ہے۔ دونوں طریقے اپنی جگہ درست ہیں اور علاقے کی ضرورت پر منحصر ہیں۔ ریت والی زمین میں بھوسا زیادہ بہتر ہے، چکنی مٹی میں راکھ زیادہ کام آتی ہے۔

صفائی کے بعد کھیت کو ہموار کیا جاتا ہے تاکہ پانی یکساں پھیلے۔ ہموار کرنے کے لیے لکڑی کا تختہ یا پرانا ہل استعمال ہوتا ہے۔ اس کے بعد کھیت کو کچھ دن دھوپ میں چھوڑا جاتا ہے تاکہ مٹی کے کیڑے اوپر آ جائیں اور پرندے انہیں چن لیں۔ یہ قدرتی صفائی کا حصہ ہے۔

۸ — بیج کا چناؤ اور محفوظ کرنا

اچھا بیج وہ ہوتا ہے جو صحت مند ہو، ٹوٹا نہ ہو اور پرانا نہ ہو۔ کسان بیج کے لیے سب سے بڑے دانے الگ کر لیتے ہیں اور انہیں دوسری فصل سے الگ رکھتے ہیں۔ بیج کو خشک کر کے مٹی کے برتن یا بوری میں رکھا جاتا ہے اور برتن کے منہ پر راکھ یا نیم کے پتے رکھ دیے جاتے ہیں تاکہ کیڑا نہ لگے۔

بیج کو محفوظ رکھنے کا دورانیہ فصل کے حساب سے طے ہوتا ہے۔ گندم کا بیج اگلے سال بویا جاتا ہے، جو کا بیج بھی اگلے سال، اور چنے کا بیج دو سال تک چل جاتا ہے۔ جو کسان بیج بیچتے ہیں وہ ہر سال نئی فصل سے نیا بیج لیتے ہیں تاکہ معیار برقرار رہے۔ یہ کام چھوٹا لگتا ہے مگر پورے گاؤں کی روزی اسی پر ٹکی ہوتی ہے۔

(ضلع کوہ نمک کے ایک کسان کے بیان سے ماخوذ)

۹ — ڈھلوان کھیتوں میں گندم کی بوائی

ڈھلوان کھیتوں میں گندم بونا میدان کے کھیت سے الگ ہے۔ پانی نیچے بہتا ہے اور مٹی اپنے ساتھ بیج بہا لے جاتی ہے اگر کسان سیدھی لکیر میں بوائی کرے۔ اس لیے کسان کنٹور فارمنگ کرتے ہیں یعنی ہل کی لکیر زمین کے گرد گھومتی ہے اور بیج اسی لکیر میں بویا جاتا ہے۔ یہ طریقہ ضلع کوہ نمک کے کئی گاؤں میں اب بھی رائج ہے۔

بوائی ستمبر کے آخر میں شروع ہوتی ہے جب پہلی بارش کے بعد مٹی نرم ہو جائے۔ بیج عام طور پر دیسی گندم کے ہوتے ہیں جو کھاد کم مانگتے ہیں اور سوکھے کو برداشت کرتے ہیں۔ بوائی کے بعد کھیت پر ہلکا سا پاٹا پھیرا جاتا ہے تاکہ بیج مٹی سے ڈھک جائے اور پرندے نہ اٹھا لیں۔

کنٹور فارمنگ کے فائدے کئی ہیں۔ پانی ہر پٹی میں رکتا ہے اور نیچے کی پٹی تک پہنچتا ہے، اس لیے اوپر کی پٹی خشک رہنے کے باوجود نیچے فصل اگ جاتی ہے۔ کھاد بھی بہہ کر ضائع نہیں ہوتی۔ کسان کہتے ہیں کہ اگر ڈھلوان پر سیدھی لکیر کھینچی جائے تو پہلی ہی بارش میں آدھی کھاد نالے میں چلی جاتی ہے۔

ڈھلوان کی ڈگری کے حساب سے پٹی کی چوڑائی بدلتی ہے۔ ہلکی ڈھلوان پر پٹی چالیس قدم چوڑی ہو سکتی ہے، جبکہ تیز ڈھلوان پر پٹی بیس قدم سے کم رہتی ہے تاکہ پانی رفتار نہ پکڑے۔ ہر پٹی کے کنارے پر ایک کچا پشتہ بنایا جاتا ہے جو بارش کے پانی کو روکتا ہے اور اسے آہستہ آہستہ نیچے اترنے دیتا ہے۔

کٹائی کے وقت کسان ہر پٹی کو الگ کاٹتے ہیں اور بالیاں الگ ڈھیر کرتے ہیں تاکہ بیج میں ملاوٹ نہ ہو۔ اگلے سال وہی بیج دوبارہ بویا جاتا ہے۔ یہ سلسلہ نسلوں سے چلا آ رہا ہے اور کسی کتاب میں لکھا نہیں گیا، صرف یاد میں ہے۔

۷ — کٹائی کے بعد کھیت کی صفائی

کٹائی کے بعد کھیت میں جو ٹھونٹھ، پتے اور بھوسے کے ٹکڑے رہ جاتے ہیں انہیں صاف کرنا کسان کا اگلا کام ہوتا ہے۔ یہ کام بظاہر معمولی لگتا ہے مگر اسی پر اگلی فصل کا انحصار ہوتا ہے۔ جو کسان صفائی میں سستی کرتا ہے اس کے کھیت میں کیڑے اور بیماری اگلے سال زیادہ آتی ہے۔

صفائی کا پہلا طریقہ جلانا ہے۔ ٹھونٹھ اور پتے ایک جگہ جمع کر کے جلائے جاتے ہیں اور راکھ کھیت میں بکھیر دی جاتی ہے۔ راکھ مٹی میں پوٹاش کا اضافہ کرتی ہے۔ دوسرا طریقہ بھوسے کو کھیت میں ہی چھوڑ دینا ہے تاکہ وہ سڑ کر کھاد بن جائے۔ کچھ کسان بھوسے کو بیچ دیتے ہیں جو چارے یا چھت کے کام آتا ہے۔

جلانے والے کسان کہتے ہیں کہ راکھ سے کیڑے مر جاتے ہیں اور زمین جلد گرم ہو جاتی ہے۔ سڑانے والے کہتے ہیں کہ بھوسا سڑ کر مٹی کو نرم کرتا ہے اور پانی روکتا ہے۔ دونوں طریقے اپنی جگہ درست ہیں اور علاقے کی ضرورت پر منحصر ہیں۔ ریت والی زمین میں بھوسا زیادہ بہتر ہے، چکنی مٹی میں راکھ زیادہ کام آتی ہے۔

صفائی کے بعد کھیت کو ہموار کیا جاتا ہے تاکہ پانی یکساں پھیلے۔ ہموار کرنے کے لیے لکڑی کا تختہ یا پرانا ہل استعمال ہوتا ہے۔ اس کے بعد کھیت کو کچھ دن دھوپ میں چھوڑا جاتا ہے تاکہ مٹی کے کیڑے اوپر آ جائیں اور پرندے انہیں چن لیں۔ یہ قدرتی صفائی کا حصہ ہے۔

۸ — بیج کا چناؤ اور محفوظ کرنا

اچھا بیج وہ ہوتا ہے جو صحت مند ہو، ٹوٹا نہ ہو اور پرانا نہ ہو۔ کسان بیج کے لیے سب سے بڑے دانے الگ کر لیتے ہیں اور انہیں دوسری فصل سے الگ رکھتے ہیں۔ بیج کو خشک کر کے مٹی کے برتن یا بوری میں رکھا جاتا ہے اور برتن کے منہ پر راکھ یا نیم کے پتے رکھ دیے جاتے ہیں تاکہ کیڑا نہ لگے۔

بیج کو محفوظ رکھنے کا دورانیہ فصل کے حساب سے طے ہوتا ہے۔ گندم کا بیج اگلے سال بویا جاتا ہے، جو کا بیج بھی اگلے سال، اور چنے کا بیج دو سال تک چل جاتا ہے۔ جو کسان بیج بیچتے ہیں وہ ہر سال نئی فصل سے نیا بیج لیتے ہیں تاکہ معیار برقرار رہے۔ یہ کام چھوٹا لگتا ہے مگر پورے گاؤں کی روزی اسی پر ٹکی ہوتی ہے۔

(ضلع کوہ نمک کے ایک کسان کے بیان سے ماخوذ)